

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ НАФТОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В АЗЕРБАЙДЖАНІ

Стаття являє собою екскурс з історії азербайджанської нафтової промисловості. Розглянуто появу перших даних про існування азербайджанської нафти та становлення нафтової промисловості в Азербайджані до здобуття АР незалежності.

The article presents an excursus from the history of Azerbaijani oil industry. The appearance of the first findings about Azerbaijani oil and formation of oil industry in Azerbaijan before AR independence gaining are studied.

Після проголошення 30 серпня 1991 року на позачерговій сесії Верховної Ради Азербайджану Декларації "Про відновлення державної незалежності республіки" [1] та прийнятого 18 жовтня 1991 року Конституційного акту "Про державну незалежність Азербайджанської Республіки" на політичній карті світу з'явилась нова незалежна держава – Азербайджанська Республіка.

Азербайджан ввійшов у новий історичний етап із внутрішньою політичною нестабільністю, воєнним конфліктом із сусідньою Вірменією, через окупацію останньою 20% території Азербайджанської Республіки. Звичайно, ці тенденції не могли не відобразитися на економічному стані країни. Покращити своє економічне становище азербайджанське керівництво вирішило за рахунок природних ресурсів, а саме енергоресурсу – нафти, яка в "економічній колоді карт" Азербайджану була картою козирною і продовжує бути нею й сьогодні.

Історичні корені азербайджанської нафти сягають далекої давнини. Ще у IX ст. арабський історик, географ та мандрівник Ахмед Аль-Балазурі зазначав, що економічне життя на Абшероні за давніх часів було пов'язане із нафтою, Абу-Ісхаг Істахрі (IX-X ст.), Аль Масуді (X ст.), що був на території сучасного Азербайджану на рубежі IX-X століть в своїх замітках вказував на наявність в околицях Баку приблизно 500 колодязів із білою та чорною нафтовими маслами. Біля Баку (район поселення Сурахани) був збудований храм вогнешанувальників. Тут люди поклонялися магічному "вічному вогню". Починаючи з цього часу апшеронська нафта використовувалась не тільки як паливо, але й як ліки від суглобних та шкірних захворювань, болі різноманітного характеру, деяких захворювань внутрішніх органів. Бакинці дякували нафту за те, що їх місто, на відміну від інших, ніколи не знало спалахів чуми [2, с. 5]. Французький монах-місіонер католик Журден Каталані де Северак перебуваючи у 1320 році в Баку, залишив у своїх записках повідомлення про бакинську нафту: "І в одному місці, що називається Баку, вириті колодязі, звідки добувають і витягають олію, яка має назву "нафта". Ця олія дуже гаряча і цілюща та дійсно дуже добре горить" [3, с. 21]. Італійський мандрівник Марко Поло (XIII-XIV ст.) розповідав про вивіз Бакинської нафти до країн Близького Сходу [4, с. 18], німецький дипломат та мандрівник Адам Олеарій (XVII ст.) – про нафтові свердловини в Баку [5, с. 268], турецький мандрівник Евлія Челебі (XVII ст.) – про нафтові промисли, про вивіз нафти в Іран, Середню Азію, Туреччину та Індію, а також про річні прибутки, що отримувалися за рахунок нафти [6, с. 300-303]. Напис на камні, що був виявлений в одній із нафтових свердловин в Балахані (на глибині 35 метрів) свідчить про те, що ця свердловина була пробурена ще в 1594 році майстром Аллах'яром Мамеднур оглу [7]. За свідченнями Аміна Ахмеда Разі (Іран 1601 р.) на початок XVI ст. навколо Баку існувало біля 50 таких нафтових ям та свердловин, де видобувалися як "чорна", так і "біла" нафта [8]. Німецький мандрівник та лікар Енгельберт Кемпфер, будучи у 1683 році в якості секретаря шведського посольства на Абшеронському півострові, після відвідування нафтових родовищ Балахани, Бінага-

ді, Сурахани, описував вивіз нафти із Апшеронського півострова в Іран, Середню Азію та Північний Кавказ [9].

Деякий час вважали, що початок нафтової ери у світі пов'язаний саме з ім'ям Едвіна Дрейка, який 27 серпня 1859 року пробурих свердловину недалеко від міста Тайтесвілл (Titusville), штат Пенсільванія, яка дала першу нафту.

Але вже зараз відомо, що початок нафтової ери пов'язаний саме із Баку, де вперше нафта промислового значення була добута у 1847-1848 роках зі свердловин, пробурених у 1846 році механічним шляхом в Бібі-Ейбатському, а пізніше в Балаханському родовищах [10]. Саме із середини XIX століття починається розвиток вже нафтової промисловості.

Із розвитком техніки та технології буріння свердловин механічним шляхом, відкривається ряд нових нафтових родовищ, зростає об'єм добутку нафти, починається розвиток інфраструктури нафтової промисловості та переробка нафти, створюються фірми з добутку, переробки та реалізації нафти. Баку перетворюється в один із промислових центрів світу.

Участь азербайджанців у прибутковій нафтовій промисловості була невелика, зокрема в 70-х роках XIX ст. об'єм чисто національних – азербайджанських капіталовкладень у нафтову промисловість складав всього 4%. Об'єм змішаного капіталу з участю азербайджанського національного капіталу складав приблизно 10%. На кінець XIX ст. зі 167 підприємств, що здійснювали свою діяльність в галузі нафтової промисловості, 49 людей (24,8%) були азербайджанцями. Серед національних "нафтових мільйонерів", чия діяльність мала важливе значення у розвитку нафтової промисловості, були Гаджі Зейналлабдін Тагієв, Ісабек Гаджинський, Муртуз Мухтаров, Шамсі Асадуллаєв, Сеїд Мірбаєв та ін. Серед іноземців, що були задіяні в нафтовому бізнесі Азербайджану, відомими є ім'я братів Нобель. В 1873 році в Баку прибуває Роберт Нобель, швед за національністю, який стає очевидцем економічного буму, пов'язаного із нафтою. В 1876 році брати Нобель засновують в Баку нафтову компанію по видобутку та переробці нафти. В той час ряд нафтових промислів, нафтопереробних заводів, танкер, споруджений вперше на Каспійському морі для перевезення нафти, багаточисельні баржі, залізні дороги, готелі та інші об'єкти належали братам Нобель.

В період зародження нафтової промисловості Азербайджану існувало три основних джерела вітчизняного капіталовкладення: торговий, промисловий та чиновників державного апарату. Концентрація капіталу відбувалася й шляхом створення акціонерних компаній. У 1874 році в Баку засновується перша акціонерна нафтова компанія – "Бакинське нафтове товариство".

У 1859 році був побудований перший нафтоперегінний (газовий) завод. Згодом чисельність заводів по виробництву нафтопродуктів зростає.

У 1883 році була здана в експлуатацію залізна дорога Баку-Батумі, яка мала велике значення для експорту нафти та нафтопродуктів в країни Європи. Залізні дороги були побудовані значною мірою завдяки капіталу

Ротшильдів. Бакинський бум також не залишився поза увагою французького "Будинку Ротшильдів", які займалися в Баку в основному кредитно-позиковою операцією та нафтоторгівлею. Ротшильдам також належав ряд нафтових промислів, газовий та мазутний заводи в Кішлах.

У 1886 році Ротшильди заснували "Каспійсько-Чорноморську нафтову компанію". І вже на 1890 рік капітал банку Ротшильдів контролював 42% експорту бакинської нафти [11, с. 46-67]. Але на початку XX століття Ротшильди поступаються своїми нафтовими інтересами англо-голандській корпорації "Ройал-Датч-Шелл", і з цього часу англійський капітал займає чільне місце в нафтовій промисловості Азербайджану.

В ці роки понад значна частина нафтових промислів на Апшеронському півострові було зосереджено в руках трьох великих компаній: "Ройал-Датч-Шелл", "Товариство нафтового виробництва братів Нобель" та "Руського генерального нафтового товариства" [12, с. 14]. Акціонерний капітал в нафтовій промисловості Азербайджану досяг 165 млн. рублів [13, с. 66].

У 1874-1899 роках в промисловості Азербайджану було засновано 29 акціонерних товариств, в тому числі й з участю іноземного капіталу. Із посиленням позицій іноземного капіталу нафтова промисловість Азербайджану все більше переходила в руки закордонних інвесторів. Якщо у 1902 році 16% капіталу, вкладеного в нафтову промисловість, належала іноземним інвесторам, то вже в 1912 році участь іноземного капіталу в нафтову галузь Азербайджану складала 42%. Зростаюча потреба світових промислових центрів в нафті та нафтопродуктах сприяла значному зростанню видобутку нафти в Азербайджані. В 1901 році в Азербайджані було видобуто 11,4 млн. тонн нафти, що складало більше 50% світового видобутку нафти [14]. І мабуть Ротшильд мав повну рацію, коли сказав: "Якщо нафта – королева, тоді Баку – її трон!" [15, с. 16].

Однак досягнувши піку свого розвитку, нафтова промисловість Азербайджану пішла на спад через світову економічну кризу 1900-1903 років. Економічна криза торкнулась усіх галузей нафтового виробництва: скорочення буріння, видобутку, переробки, зменшився об'єм розвідувальних робіт, збільшилась кількість бездіяльних свердловин.

Політичні події на початку XX століття (російсько-японська війна 1904-1905рр. та революційні заворушення 1905-1907 років) посилили наростаючий спад нафтової індустрії. Перша світова війна також сприяла скороченню виробничих показників нафтової промисловості. Доречним буде також згадати, що однією з причин війни було бажання з боку "Троїстого союзу" (Німеччини) оволодіти бакинською нафтою.

Після революції 1917 року в Баку була встановлена радянська влада. Згідно Декрету Бакинської Ради Народних Комісарів від 1 червня 1918 року нафтова промисловість, а також Каспійський торговий флот були націоналізовані. Всього в Баку було націоналізовано приблизно 400 приватних нафтових фірм. Більшовиками за 4 місяці 1918 року було вивезено в Росію 1,3 млн. тонн нафти без ніякої компенсації. Коли в 1918 році була утворена Азербайджанська Демократична Республіка, уряд новоствореної держави згорнув процес націоналізації (наказ від 6 жовтня 1918 року) і все майно, що було відібрано, за наказом поверталось його попереднім власникам. Однак часта зміна власників, обмеження можливостей експорту нафти призвели до серйозного спаду нафтової промисловості.

Дуже показовим було захоплення Баку Червоною армією у квітні 1920 року, що говорило про важливе значення бакинської нафти для Радянської Росії. В ре-

зультаті цього захоплення пав уряд Азербайджанської Демократичної Республіки і була встановлена Радянська влада. І знову першій демократичній державі на Сході не дали до кінця побудувати свою нафтову дипломатію. Тільки з 30 квітня по 2 травня 1920 року, тобто одразу після встановлення Радянської влади в Азербайджані, в Росію було відправлено 12 пароплавів із 1,3 млн. пудів нафти, а вже в травні того ж року кількість нафти, що постачалась збільшилась до 15 млн. пудів, в червні цифра досягла 21,2 млн. пудів нафти та нафтопродуктів. Нафтова промисловість була повністю націоналізована.

Наступного року – у 1921 році нафтовидобуток в Баку досяг свого найнижчого рівня в 2,4 млн. тонн. Радянський уряд, розуміючи важливість азербайджанської нафти, активно проводив заходи для відновлення і розвитку нафтової промисловості. В результаті проведених в 1920-30-х роках робіт, у 1940 році нафтовидобуток в Азербайджані досяг 22,2 млн. тонн, що складало 71,5% усього нафтовидобутку в СРСР.

В роки Другої світової війни азербайджанська нафта зіграла одну із вирішальних ролей у перемозі над фашистською Німеччиною. Враховуючи потреби в нафті під час війни, нафтовики Баку в 1941 році досягли рекордного рівня нафтовидобутку – 23,482 тонн. Ніколи раніше в Баку не видобувалось стільки нафти.

Німецькі війська наближались до Баку. Гітлером навіть була призначена дата захоплення міста – 25 вересня 1942 року. В архівах збереглися фото із документального фільму, де генерали Гітлера, натхненні передчуваючи майбутню перемогу над багатим нафтою Баку, підносять торт своєму фюреру у вигляді багатого нафтою регіону – Баку та Каспійського моря. Задоволений таким сюрпризом Адольф Гітлер відрізав собі шматок... це був Баку [16, с. 30-31]. В умовах коли війська наближались до столиці Азербайджану радянською владою почалась підготовка до евакуації. На осінь 1942 були заглушені та підготовлені до знищення 764 родовища, а 81 комплект бурильного обладнання разом із персоналом було переправлено до Туркменістану. Разом із тим, Баку забезпечував фронт нафтою, відновлюючи та експлуатуючи старі свердловини. Через те, що традиційні шляхи транспортування блокувалися німцями, було прийняте рішення вивозити нафту через Середню Азію і вперше в світовій практиці залізничні цистерни із нафтою на плаву морем буксували із Баку в Красноводськ. В жовтні 1942 року Державним комітетом з оборони було прийнято рішення евакуювати із Баку біля 11 тисяч спеціалістів з нафти та велику кількість нафтового обладнання в Татарію, Башкирію та інші регіони Росії. Більшість із них було вивезено в околиці міста Куйбишева, де за допомогою бакинських нафтовиків та обладнання був розгорнутий видобуток нафти. Згодом ці місця охрестили "Другий Баку".

Починаючи із 1943 року, коли небезпека навколо Баку залишилась позаду, почалось відновлення нафтової промисловості. Послаблення промислового потенціалу Баку далось взнаки, тому рівень нафтовидобутку падав. І лише починаючи із 1947 року цифри нафтовидобутку пішли вгору.

Кінець 40-х років позначився ноу-хау в нафтовій промисловості Азербайджану. Геолог Агакурбан Алієв виказав ідею, що в морі є нафта. В зв'язку із цим 14 листопада 1948 року на групу скель у відкритому морі, що йменувались "Кара Дашлар" ("Чорні Камені") був висаджений десант нафтовиків, на чолі із Ніколаєм Байбаковим. В складі десанту був Сабіт Оруджев і той самий Агакурбан Алієв. Згодом усі вони стануть живими легендами. І вже 7 листопада 1949 року на Чорних Каменях

була введена в експлуатацію свердловина №1 (на глибині 1100 метрів), що зафонтанувала нафтою з об'ємом видобутку 100 тонн на добу. Тим самим, була закладена основа видобутку нафти у морі. На честь цієї події було прийнято рішення перейменувати "Кара Дашлар" ("Чорні Каміні") на "Нефт Дашлар" ("Нафтові Каміні").

Подальша історія азербайджанської нафти та нафтової промисловості в період радянської доби позначалась і виснаженням нафтопромисловості, а тому й зменшенням об'єму видобутку, і великою роллю Гейдара Алієва у розвитку як нафтової, так і газової промисловості Азербайджану, і застосуванням нового обладнання, що дозволяло видобувати нафту на великих морських глибинах. В результаті, в порівнянні із аналогічними показниками 1960-х років були відкриті 8 нових родовищ нафти та газу [17], об'єм запасів нафти зріс у 2 рази, а об'єм запасів газу – в 3 рази. В 1975 році загальний видобуток нафти та газу досяг 27,1 млн. тонн (умовного палива). У 1971 році в АРСР було урочисто відзначений видобуток першого мільярду тонн нафти з початку промислової розробки в Азербайджані. В 1980-ті роки кількість плаваючих бурових установок досягла 11, і в результаті їх упровадження були відкриті нові родовища, що мали багаті запаси нафти на глибині 80-350 метрів, що складають нині основну частину азербайджанської нафти (родовища Гюнешли-Чираг, Азери та інші). В цей час в Азербайджані, в Баку почалось будівництво заводу глибоководних морських основ, що не мав аналогу у всьому світі. З цієї метою урядом тодішнього Радянського Союзу було виділено 450 млн. доларів США. Отримання дозволу союзного уряду на будівництво цього заводу (першопочатково його будівництво було передбачено в Астрахані) безперечно було результатом міцної волі та мужності пана Гейдара Алієва.

В перші роки незалежності зріст видобутку нафти та газу розглядався як один із основних засобів подолання економічних та соціальних проблем, що постали перед країною. В умовах обмеженості фінансових ресурсів потрібним кроком було привернути іноземних інвесторів до Азербайджану. Однак, як зазначалося на початку статті, поряд із агресією Вірменії, країна була у внутрішніх протиріччях, нестабільності, самоуправстві, що природньо відлякувало західні нафтові компанії. Одночасно, в ході переговорів, що велися на той час, не дотримувалися економічні інтереси Азербайджану [18, с. 254].

Переговори, що велися із кінця 80-х років із нафтовими компаніями, які виявляли зацікавлення азербайджанською нафтою, підійшли до свого завершення навесні 1993 року. В той період Азербайджан був близький до підписання такої угоди, яка не тільки не враховувала інтереси народу, а й створювала умови для пограбунку безцінних природніх запасів, що нанесло б великої шкоди економіці країни.

Лише із поверненням до великої політики Гейдара Алієва – досвідченого політика, поклато початок новому етапу у розвитку політичного та економічного життя Азербайджану та його державності.

Обговорення, переговори по нафтовим угодам фактично почались з нуля і, нарешті, після важкого процесу переговорів була досягнута угода, яка повністю відповідала інтересам Азербайджана. 20 вересня 1994 року в бакинському палаці "Гюлістан" була укладена угода між західними нафтовими компаніями та незалежним Азербайджаном, що згодом отримала назву "Контракт Сто-

ліття". Саме із підписання "Контракту Століття" [19] в Азербайджані починається реалізація нафтової стратегії, що була розроблена безпосередньо Гейдаром Алієвим і була складовою концепції економічного розвитку незалежного Азербайджану. Пізніше нинішній Президент Азербайджанської Республіки Ільхам Алієв, виступаючи 26 травня 2005 року на церемонії, присвяченій здачі в експлуатацію азербайджанської ділянки основного експортного трубопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан імені Гейдара Алієва, скаже наступне: "Нафтова стратегія Гейдара Алієва принесла Азербайджану великі здійснення. Стали розвиватися усі сектори економіки Азербайджана. В результаті проведених в Азербайджані економічних реформ сьогодні успішно розвиваються як нафтовий, так і ненафтовий сектори нашої країни" [20].

Сьогодні нафтовий чинник посідає особливе місце не лише в економіці, а й політиці Азербайджанської Республіки. "Золотий ключ" у вигляді "Контракту століття" відкрив для сучасного Азербайджану двері до великої політики, до лідерства у регіоні. І в геополітичній системі світу з'являється новий суб'єкт – Азербайджанська Республіка.

1. Відновлювалась незалежність, що була декларована 28 травня 1918 році Національною Радою Азербайджану, в результаті чого вперше в історії була утворена парламентська демократія на мусульманському Сході у вигляді Азербайджанської Демократичної Республіки. АДР отримала визнання з боку світового співтовариства, зокрема 12 січня 1920 року Верховна Рада Паризької (Версальської) конференції визнала незалежність АДР, у столиці якої – м. Баку – на той час вже знаходилися дипломатичні представники 17 країн світу. 2. Предпринимательство в нефтяной и газовой промышленности России в конце XIX – начале XX века. – Москва, 2001. – с.5. 3. Цит. за Ашурбейли С.Б. Католические миссионеры в Азербайджане в XVII в. // Средневековый Восток. – Москва, 1980. – с. 21. 4. Марко Поло. Путешествие в 1286 году по Татарии и другим странам Востока. – СПб., 1873. – с. 18. 5. Олсари Адам. // Путешественники об Азербайджане. – Баку, 1961. – Т. 1. – с. 268. 6. Эвлия Челеби. Книга путешествий. Вып.3. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. – Москва, 1983. – с. 300-303. 7. К.И.Джафаров, А.К.Джафаров, И.Г.Фукс Хронограф нефтяного и газового дела. Вехи истории техники и технологии бурения. // http://www.oil-industry.ru/Hist_Journ/index.php?ELEMENT_ID=128526 8. Сейдова У.А. Из истории развития нефтяной промышленности Азербайджана // http://www.old.caspenergy.com/25/2004_05_01_14.htm 9. там само 10. К.И.Джафаров, А.К.Джафаров, И.Г.Фукс Хронограф нефтяного и газового дела. Вехи истории техники и технологии бурения. // http://www.oil-industry.ru/Hist_Journ/index.php?ELEMENT_ID=128526 11. Косторниченко В.Н. Иностранный капитал в нефтяной промышленности дореволюционной России: к разработке периодизации процесса // Экономическая история. Обозрение / Под ред. Л.И.Бородкина. – Вып. 10. – М., 2005. – С. 46-67. 12. Курбанов, Р. А. о. Правовое регулирование иностранных инвестиций в нефтяной и газовой промышленности: Автореферат. – М., 2005. – С. 14. 13. Национальный річний дохід на одну людину в Росії у 1894 році склав 67 рублів, а у 1913 р. – 101 рубль. // Опыт исчисления народного дохода в 50 губ. Европейской России в 1900-1913 гг. – М., 1918. – с. 66. 14. Владимир Мишин. Бакинская "кровь" индустриализации // ж-л Нефть России. – №11, листопад 2007 // <http://www.oilru.com/nr/174/4044/> 15. Цит. за Гусейнов Р. Концепция истории Азербайджана. – Баку: Элм, 1999. – с. 16. 16. Farid Alakbarov. Baku: City that Oil Built // Azerbaijan international. – Summer 2002 (10.2) p. 30-31. 17. Старые морские нефтяные месторождения Азербайджана и их реабилитация // <http://www.caspenergy.com/style.css> 18. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. – М.: Известия, 2003. – с. 254. 19. В "Контракті Століття" були представлені 13 компаній (Амоко, БП, МакДермотт, Юнікал, ДНКПР, ЛУКойл, Статойл, Ексон, Туркіш петроліум, Пензойл, Іточу, Ремко, Делта) з 8 країн світу (Азербайджан, Туреччина, США, Японія, Великобританія, Норвегія, Росія та Саудівська Аравія). Контракт Століття відкрив шлях до підписання ще 26 угод за участю 41 нафтової компанії з 19 країн світу. 20. Промова Президента Азербайджанської Республіки Ільхама Алієва на урочистій церемонії присвяченій здаванню у експлуатацію трубопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан імені Гейдара Алієва // http://president.az/articles.php?item_id=20070810035304751&sec_id=11

Надійшла до редколегії 27.01.10